

Шайгородський Ю. Ж. Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Серія Політичні науки.* № 8. 2023. С. 77–83.

DOI 10.31558/2617-0248.2023.8.12

УДК 323.2+356.15:316.3]:355.01(470)

ВОЛОНТЕРСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ФОРМА СУСПІЛЬНОЇ МОБІЛІЗАЦІЇ У ВІДСІЧІ РОСІЙСЬКІЙ АГРЕСІЇ

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-3281-6138>

Шайгородський Ю. Ж., д. політ. н., професор, заступник директора з наукової роботи Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України

В статті аналізуються витоки, становлення та розвиток волонтерського руху в Україні як форми суспільного єднання в досягненні суспільно значущих цілей. Наголошено на високому рівні суспільної мобілізації в протистоянні російській військовій агресії, зокрема – після повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну. Показано, що волонтерство є однією із форм громадської активності, результатом самоорганізації населення та суспільної мобілізації громадян, ефективним інструментом консолідації задля досягнення спільної мети та впливу на суспільно-політичні процеси.

Доведено, що в умовах загрози державності громадська активність часто реалізується поза межами формальних державних та громадських інститутів, а будується на неформальних принципах, шляхом самоорганізації населення. Акцентовано, що такі об'єднання часто виникають стихійно, але орієнтовані на розв'язання конкретних завдань.

Наголошено, що діяльність волонтерів та волонтерських організацій в Україні користуються підтримкою населення та високим рівнем довіри громадян. Окреслено тенденції створення тимчасових громадських об'єднань за принципами мережевих структур завдяки соціальним інтернет-мережам та посилення взаємодії таких об'єднань громадян у розв'язанні конкретних завдань, спрямованих на допомогу ЗСУ та надання адресної допомоги тим, хто її потребує. Проаналізовано окремі аспекти державної політики у сфері волонтерської діяльності, зокрема – Національної соціальної сервісної служби України, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через Міністерство соціальної політики України, виокремлено проблеми нормативно-правового характеру забезпечення цієї діяльності, запропоновано окремі напрями удосконалення державної політики у цій сфері.

Ключові слова: волонтерство в Україні, суспільна мобілізація, консолідація суспільства, суспільна довіра, неформальні громадські об'єднання.

Shaihorodskiy Yu. J. Volunteerism as a form of social mobilisation in countering russian aggression

The article analyses the origins, formation and development of the volunteer movement in Ukraine as a form of social unity in achieving socially significant goals. The author emphasises the high level of social mobilisation in opposition to Russian military aggression, in particular, after the full-scale military invasion of Ukraine by the Russian Federation. It is shown that volunteering is one of the forms of public activity, the result of self-organisation of the population and social mobilisation of citizens, an effective tool for consolidation to achieve a common goal and influence socio-political processes.

It is proved that in the context of the threat to statehood, public activity is often implemented outside the formal state and public institutions, and is built on informal principles, through self-organisation of the population. It is emphasised that such associations often arise spontaneously, but are focused on solving specific problems.

It is emphasised that the activities of volunteers and volunteer organisations in Ukraine enjoy the support of the population and a high level of public trust. The author outlines the trends in the creation of temporary public associations based on the principles of network structures through social Internet networks and the strengthening of interaction of such associations of citizens in solving specific tasks aimed at helping the Armed Forces of Ukraine and providing targeted assistance to those in need. The article analyses certain aspects of the state policy in the field of volunteering, in particular, the National Social Service of Ukraine, whose activities are directed and coordinated by the Cabinet of Ministers of Ukraine through the Ministry of Social Policy of Ukraine, highlights the problems of the

regulatory and legal nature of ensuring this activity, and suggests certain directions for improving the state policy in this area.

Keywords: volunteering in Ukraine, social mobilisation, consolidation of society, public trust, informal public associations.

Постановка проблеми. Практика останніх десятиліть є переконливим свідченням здатності українського суспільства до мобілізації. Це – й самоорганізовані громадські рухи (з регіональним представництвом) під час Помаранчевої революції та Революції гідності, й об'єднання волонтерів для допомоги добровольчим загонам у перші роки воєнного вторгнення Росії в Україну, й благодійна допомога переміщеним з тимчасово окупованих територій, і всенародний рух з підтримки Збройних Сил України та допомоги постраждалим після початку повномасштабного воєнного вторгнення російських агресорів в Україну.

З перших днів великої війни громадяни України, громадянське суспільство виявили свою здатність до самоорганізації та суспільної мобілізації, не лише до готовності, але й – здатності протистояти ворогові. Діяльність волонтерів з допомоги людям, які через війну вимушені були покинути свої домівки, збір коштів, одягу, придбання та передачі захисникам країни – бійцям ЗСУ й батальйонів територіальної оборони необхідного обладнання, медикаментів та навіть зброї – стали свідченням високої самоорганізованості суспільства й водночас уміння виокремити головне та системного розв'язання найнагальніших проблем.

Продуктивність й цілеспрямованість діяльності волонтерів стали не лише предметом національної гордості, але й – наукових досліджень цього феномену в Україні, його становлення та розвитку. І якщо наприкінці минулого століття в наукових публікаціях йшлося лише про тенденції та перспективи розвитку волонтерства в Україні [1], то після Помаранчевої революції розпочалися дослідження волонтерства як суспільного феномена [2], здійснювався аналіз його світоглядних засад [3] та технологій залучення громадян до волонтерської діяльності [4]. В період великої війни увага дослідників до волонтерського руху як суспільного явища посилилася. Науковці різних галузей знань досліджують теоретико-правові характеристики інституту волонтерства та законодавчі принципи його функціонування в Україні діяльність волонтерських організацій в умовах воєнного стану [5–7], організуються й проводяться наукові й науково-практичні заходи, присвячені цій проблемі [8] тощо.

Метою нашого дослідження є визначення волонтерського руху як показника морально-психологічної єдності українців у відсічі російській агресії і як суспільного феномена, явища, яке ґрунтується й може бути пізнаним (за І. Кантом) лише на основі досвіду. На аналізі діяльності об'єднань волонтерів та неформальних волонтерських організацій, в цьому контексті варто, на нашу думку, зупинитися детальніше з кількох причин:

- по-перше, волонтерство, як форма громадської активності, самоорганізації та суспільної мобілізації для України є порівняно новим явищем, сутнісно сформованим уже в роки української незалежності й оприявленним в процесі боротьби за неї;
- по-друге, як засвідчила практика й події останніх років сучасної вітчизняної історії, саме волонтерство виявилось чи не найефективнішим інструментом єднання громадян задля досягнення спільної мети, дієвого впливу на перебіг та розвиток суспільно-політичних процесів;
- й по-третє (найголовніше), – волонтерство, в «українському» мотиваційному вимірі, протягом останнього часу стало процесом і результатом суспільної мобілізації, свідченням здатності українства до формування нових смислів та визначення пріоритетності суспільних цінностей.

Виклад основного матеріалу. На тлі масової залученості громадян України до волонтерської діяльності (у будь-яких її проявах – допомоги постраждалим від воєнної агресії, фінансова підтримка ЗСУ, придбання та передача волонтерським організаціям одягу, медикаментів, харчових продуктів тощо), пересічному громадянину може здатися навіть дивним, що до 1990-х рр. поняття «волонтер» в Україні взагалі не існувало. Людей, які займалися суспільно корисними справами, а таких завжди було чимало в Україні, називали благодійниками, або ж – альтруїстами. В СРСР, в якому інтереси держави ставилися вище інтересів окремої людини, тих, хто займався суспільно корисною справою, називали добровольцями, тобто тими, хто «добровільно служить» інтересам не окремих громадян, а держави. Ця форма активності передбачала наявність «суспільного навантаження»: участь у суботниках, шефство над неповнолітніми важковиховуваними дітьми, ветеранами війни, наставництво, членство у народних дружинах чи тимурівських загонах тощо. Не випадково, навіть ще у липні 2013 року у вітчизняних ЗМІ волонтерство називали «сучасним тимурівським рухом» [9]. Багаторічна радянська практика примусової «добровільної участі» суттєво позначилася на ставленні громадян до спроб інституалізації громадської активності попри те, що добродійність й благодійність залишалися поширеною й суспільно схвалюваною формою взаємодопомоги.

Першою спробою інституційного оформлення волонтерства в Україні стало створення у 1997 році Центру «Волонтер» на базі Київського туристичного клубу та «Центру волонтеріату „Добра воля”» (1998 р.), завданням яких було залучення волонтерів і спрямування їх у громадські організації. Своєрідним каналом залучення молоді до реалізації державної молодіжної політики та громадської роботи стали Центри соціальних служб для молоді. Першою ж спробою урядового регулювання волонтерської діяльності стала постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 року [10], якою унормовувалася волонтерська діяльність у сфері надання соціальних послуг.

Попри законодавче регулювання волонтерства шляхом ухвалення у 2011 році Закону України «Про волонтерську діяльність» [11], визначення «центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності» та завдань цього органу, внесення 12 змін та доповнень до нього (у 2012, 2015–2020 та у 2022 рр.), волонтерство в Україні залишається чи не найнерегульованішою сферою суспільної діяльності. Законодавець навіть не поспіває вносити доповнення до ч. 3 ст. 1, якою визначаються напрями здійснення волонтерської діяльності. Редакцією закону від 2011 року було визначено сім напрямів такої діяльності. Ці напрями стосувалися підтримки малозабезпечених, безробітних, багатодітних, догляду за хворими та людьми похилого віку, допомоги постраждалим унаслідок стихійного лиха, проведення екологічних, культурологічних, спортивних та інших видовищних заходів. Тобто, визначені законодавцем напрями роботи сутнісно мало чим відрізнялися від діяльності (вже на той час законодавчо врегульованої) благодійних чи громадських організацій. Та й на практиці тогочасне волонтерство здійснювалася саме в межах діяльності громадських організацій. Саме тому волонтерство, як форма громадської активності (як, зрештою, й саме поняття «волонтерства») здебільшого залишалось поза увагою і широкої громадськості, й засобів масової інформації.

На тлі досить стриманого ставлення до волонтерства як форми громадської активності один із визначених законом напрямів, а саме – «сприяння проведенню заходів національного та міжнародного значення, пов'язаних з організацією масових спортивних, культурних та інших видовищних і громадських заходів» – наповнився конкретикою завдяки організації та проведенню в Україні фінальної частини чемпіонату Європи 2012 року з футболу. Саме підготовкою цього заходу й необхідністю унормування прав та обов'язків волонтерів, а також – уведення в правове поле цього поняття й було передусім зумовлено ухвалення закону про волонтерство з виокремленням «спортивно-видовищного» напрямку (про що йдеться, зокрема, й у тексті резюме до законопроекту «Про волонтерську діяльність» від 2011 року [12]). Участь волонтерів у забезпеченні проведення чемпіонату Європи з футболу 2012 року в українських містах (УЄФА Євро 2012) називали «наймасовішим волонтерським проектом в історії України» [13]. До «кандидатів у волонтери» висувалася низка вимог – передусім щодо вільного володіння іноземною мовою та вікових вимог.

Тобто, норми Закону «Про волонтерську діяльність», ухвалені напередодні футбольного чемпіонату, сприяли його підготовці та проведенню. Зміни ж до чинного Закону, які вносилися протягом наступних 10 років, були вже радше намаганням унормувати волонтерські практики, які виникли й спонтанно розвивалися під час Революції гідності, протистояння російській військовій загрозі й тимчасовій окупації частини територій України, надання допомоги постраждалим унаслідок інфекційних хвороб та епідемії, волонтерської діяльності після повномасштабного воєнного вторгнення Російської Федерації в Україну. Загалом, порівняно з редакцією 2011 року, у 2022 році кількість напрямів волонтерської діяльності зростає з 7 до 16, а передбачених законом її форм – з 28 до 65.

Вимогою часу та практикою волонтерської діяльності зумовлена низка змін до Закону. Зокрема, щодо обмеження 18-річного віку волонтерів (у першій редакції волонтером визнавалася фізична особа, яка досягла вісімнадцятирічного віку, а волонтерську діяльність на території країни могли здійснювати громадяни віком від шістнадцяти років лише за письмовою згодою батьків). Чинним законом визначено, що волонтерська допомога може здійснюватися в онлайн-режимі за допомогою мережі Інтернет та інших телекомунікаційних мереж. Ця норма закону – своєрідне визнання «спонтанності» й певної неспроможності державного регулювання сфери, яка вибудовується на громадській активності та «регулюється» передусім мотивами й смислами. Разом з тим, наразі жодними нормативними актами не передбачено й не унормовано волонтерську діяльність під час війни неповнолітніх громадян України – дітей, а прикладів такої діяльності чимало [14–16]. У цьому випадку йдеться не про окремі приклади патріотизму, а про стійку тенденцію й тому – про необхідність законодавчого унормування наявних практик, про необхідність їх підтримки й сприяння розвитку, про можливі напрями національно-патріотичного виховання дітей та молоді [17].

Центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності указом Президента України від 2013 року було визначено Міністерство соціальної політики України. В червні 2019 року цей указ втратив чинність, натомість у серпні 2020 року постановою Кабінету Міністрів України [18] центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері волонтерської діяльності, визначено Національну соціальну сервісну службу України, діяльність якої спрямовується і координується Кабінетом Міністрів України через міністра соціальної політики.

Для здійснення волонтерської діяльності нормативно-правовими актами передбачено процедури реєстрації (з поданням низки документів та їх нотаріально завірених копій) і в Міністерство соціальної політики України (в Національну соціальну сервісну службу України), і в Державну податкову службу (особисто). (При цьому, екстериторіальний принцип реєстрації навіть під час воєнного стану не передбачено). Нормативними актами передбачено створення відповідних реєстрів і Нацсоцслужбою, і ДПС [17]. Очевидно, що ці реєстри не містять повної інформації про сучасних волонтерів та волонтерський рух в Україні. Так, згідно з реєстром Національної соціальної сервісної служби України [19] до квітня 2015 року організацій, які залучають до своєї діяльності волонтерів, в Україні взагалі не було. Нині ж, згідно з переліком установ, унесених до реєстру Нацсоцслужби, на території України здійснюють волонтерську діяльність 1639 організацій (табл. 1).

**Регістрація установ, які здійснюють волонтерську діяльність
на території України**

<i>Рік</i>	<i>Кількість зареєстрованих установ</i>
2015	58
2016	65
2017	115
2018	125
2019	103
2020	79
2021	108
2022 (до 24.02.)	9
2022 (після 24.02.)	511
2023 (станом на 06.10.)	466
Всього	1639

* Складено автором за: [19] (станом на 06.10.2023 р.).

На жаль, навіть побіжний аналіз установ, унесених до цього переліку, доводять його обмеженість та неповноту. Разом з тим, звернімо увагу на стрімке зростання навіть зареєстрованих установ після 22 лютого 2022 року: якщо за сім років до початку повномасштабного вторгнення РФ в Україну в країні було зареєстровано 662 організації, які здійснюють волонтерську діяльність, то лише протягом 19 місяців великої війни таких установ збільшилося на 977.

Українцям притаманна готовність до благодійності. Своєрідним свідченням цього можуть бути й результати рейтингування країн за Всесвітнім індексом благодійності («The World Giving Index»). У 2010 році Україна посідала лише 150-е місце [20] у світі, але події Революції гідності, тимчасова окупація Криму та війна на Донбасі позначилися на рівні волонтерської діяльності – майже чверть українців (26%) долучилися до неї. У тому ж рейтингу «World Giving Index–2016» Україна піднялася зі 150-го на 68-е місце [21], а у 2021 році – посіла 20 місце у рейтингу, порівнявшись за загальним показником – 43% – зі США [22]. Форми благодійності в Україні проіндексовані такими показниками: «допомога незнайомцям» – 66%, «пожертви» – 43%, «волонтерство» – 19%.

Стрімке розгортання волонтерського руху в Україні після початку повномасштабного вторгнення – є свідченням здатності до самоорганізації, ефективної колективної дії, спроможності до суспільної мобілізації. Залученість до волонтерської діяльності та багатомільйонні пожертви громадян на потреби ЗСУ виокремили волонтерські організації з шерги інших соціальних інститутів рівнем довіри до них та засвідчили згуртованість суспільства, високий рівень його єднання у протистоянні російській військовій агресії, зрештою – політичну зрілість громадян (табл. 2).

Таблиця 2

Рівень довіри волонтерським організаціям (2015–2023 рр.)*

(результати відповіді на запитання:

«Якою мірою Ви довіряєте волонтерським організаціям?»)

<i>Варіанти відповідей</i>	<i>2015</i>	<i>2016</i>	<i>2017</i>	<i>2018</i>	<i>2019</i>	<i>2020</i>	<i>2021</i>	<i>2022</i>	<i>2023</i>
Зовсім не довіряю	7,4	5,6	8,9	8,7	7,5	6,6	5,4	2,1	2,8
Переважно не довіряю	10,0	12,8	11,7	14,2	11,7	16,4	12,3	5,7	8,4
Важко сказати	23,4	28,2	23,4	30,9	25,4	39,6	33,6	7,7	5,9
Переважно довіряю	44,3	44,2	42,9	39,4	46,3	32,4	41,3	33,0	46,8
Цілком довіряю	14,3	9,0	12,8	6,7	9,1	4,9	7,0	51,5	36,1

* Складено за: [23–25].

За балансом рівня довіри/недовіри волонтерські організації (71,7%) поступилися лише ЗСУ (87,3%) та добровольчим батальйонам (78,2%) [23].

Висновки та перспективи дослідження. Набутий під час Помаранчевої революції та Революції гідності досвід суспільної взаємодії трансформувався у нові форми самоорганізації – добровольчі батальйони для боротьби з російською військовою агресією на Сході України та волонтерський рух. Нового, досі небувалого, рівня суспільної мобілізації та самоорганізації українське суспільство досягло після повномасштабного російського воєнного вторгнення в Україну 24 лютого 2022 року. Окрім добровільної мобілізації до лав Збройних Сил України та батальйонів територіальної оборони, українці долучилися до потужного волонтерського руху, продемонструвавши єдність у боротьбі проти зовнішнього ворога.

Практика свідчить, що в умовах реальної загрози державності суспільна мобілізація та громадська активність, по-перше, дедалі частіше реалізується поза межами формальних інститутів й усе більше й частіше вибудовується на неформальних принципах, є соціально й суспільно корисною й спрямованою на реалізацію значущих завдань, зумовлених необхідністю оперативного (без витрачання часу й зусиль на формалізацію) розв'язання наявних проблем. Такі об'єднання часто виникають стихійно й зорієнтовані на активність громадян через їх безпосередню участь у реалізації завдань, спрямованих на досягнення конкретних цілей. По-друге, наявною й результативною є тенденція (зокрема, завдяки популярності соціальних мереж та виникнення нових комунікаційних можливостей) створення громадських об'єднань за принципами мережевих структур та їх взаємодії у розв'язанні конкретних завдань з надання адресної допомоги (в умовах війни – безпосередньо військовим підрозділам Збройних Сил України та тим, хто потребує такої допомоги).

Водночас суспільна практика та спрямованість її розвитку свідчать про необхідність удосконалення нормативно-правового забезпечення волонтерської діяльності в Україні, зокрема в частині спрощення нормативних вимог до їх реєстрації, конкретизації напрямів діяльності, звітності, а також – спрощення вимог до припинення цих організацій. На період дії воєнного стану в Україні необхідним і доцільним є запровадження екстериторіального принципу реєстрації волонтерських організацій. Перегляду й уточнення, зокрема, потребує низка норм, якими визначаються вікові обмеження щодо волонтерів та якими регламентуються форми діяльності їх організацій.

Для збереження морально-психологічного клімату в суспільстві та його єднання в подоланні наслідків війни важливим аспектом діяльності влади, громадянського суспільства, Уповноваженого Президента з питань реабілітації учасників бойових дій, науковців, медичних та соціальних працівників буде нівелювання можливих, а скоріше – невідворотних викликів, пов'язаних з психологічною та фізичною реабілітацією учасників російсько-української війни та постраждалих від її наслідків. Очевидно, важливим цей напрямок роботи буде й для волонтерських організацій. Тому вже зараз вбачається доцільним внесення відповідних змін до законодавства України в частині розширення та уточнення можливих форм волонтерської діяльності.

Бібліографічний список:

1. Вайпола Р. Х. Волонтерський рух в Україні: тенденції розвитку. Київ : Академпрес, 1999. 112 с.
2. Лях Т. Волонтерство як суспільний феномен. *Проблеми педагогічних технологій*. Луцьк. 2004. № 3–4. С. 139–144.
3. Блоха Я. Світоглядні засади волонтерства в Україні в умовах війни. *Філософські обрії*. 2023. № 47. С. 80–88. URL: <http://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/282578/279264>
4. Нагорна Д. Технології залучення молоді до волонтерства в Україні. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9, No. 3. pp. 340-357. DOI: 10.25128/2520- 6230.22.3.2
5. Яцюк Т. Теоретико-правова характеристика інституту волонтерства в Україні: основні законодавчі принципи. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/933>
6. Яремчук С., Семенюк-Прибатень А., Адамовський В. Правові інструменти розвитку волонтерства в Україні: на виклики воєнного часу. *Академічні візії*. Вип. 17/2023. URL: <https://zenodo.org/record/7730899>
7. Манелюк Ю., Луценко В., Савчук Н. Волонтерський рух України в умовах військової агресії. *Політикус*. Вип. 6. 2022. С. 29–33. URL: <https://doi.org/10.24195/2414- 9616.2022-6.5>
8. Соціальне і правове забезпечення волонтерської діяльності в Україні в умовах безпекових викликів: матеріали Всеукраїнської наук.-практ. конф. / за заг. ред. П. В. Горінова, Р. Г. Драпушка; Навчально-науковий інститут права УДУ імені Михайла Драгоманова (м. Київ, 27 квітня 2023 р.). Київ, 2023. 246 с.
9. Сучасний «тимурівський рух»: плюси і «підводні камені». *ForUm*. URL: <https://for-ua.com/analytics/2013/07/23/102006.html>
10. Про затвердження Положення про волонтерську діяльність у сфері надання соціальних послуг : Постанова Кабінету Міністрів України від 10 грудня 2003 р. № 1895. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF#Text>
11. Про волонтерську діяльність : Закон України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>
12. Про волонтерську діяльність (Текст резюме від 19.04.2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/anot/3236-17>
13. Євро-2012: Без фахових волонтерів навіть найдорожчі інфраструктурні об'єкти не матимуть користі. *УНІАН*. URL: <https://www.unian.ua/education/451436-evro-2012-bez-fahovih-volonteriv-navit-naydorozhchi-infrastruktturni-obekti-ne-matimut-koristi.html>
14. Діти-волонтери: як маленькі українці допомагають ЗСУ. *Армія Inform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/19/dity-volontery-yak-malenki-ukrayinczi-dopomogayut-zsu/>

15. Маленькі українці з великими серцями. Як діти допомагають ЗСУ. *Sil.media*. URL: <https://sil.media/p/malenki-ukrayintsi-z-velikimi-sertsiami-iak-diti-dopomagaiut-zsu-806866>
16. Андрейченко Т. Ці історії вразять кожного. Як діти допомагають ЗСУ під час війни. *Pro Groshi*. URL: <https://progroshi.news/news/ekonomika/ci-istoriji-vrazyat-kozhnogo-yak-diti-dopomagayut-zsu-pid-chas-viyni-4179.html>
17. Шайгородський Ю. Політична участь як чинник формування громадської думки та поведінкових моделей громадян. *Політична система України: конституційна модель та політичні практики*: монографія / кол. авт.: Зеленько Г. І. (кер., наук. ред.) та ін. Київ: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2023. С. 400–445.
18. Деякі питання Національної соціальної сервісної служби України: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.08.2020 № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>
19. Установи, що залучають до своєї діяльності волонтерів для провадження волонтерської діяльності на території України. *Національна соціальна сервісна служба України*. URL: <https://nssu.gov.ua/volonterstvo>
20. The World Giving Index 2010. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex28092010print.pdf>
21. The World Giving Index 2016. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/1950a_wgi_2016_report_web_v2_241016.pdf
22. Caf World Giving Index 2021. A global pandemic special report. June 2021. P. 18. URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2021/09/WGI2021.pdf>
23. Оцінка громадянами ситуації в країні, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, ставлення до окремих ініціатив органів влади (липень 2023 р.). *Разумков центр*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-institutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>
24. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін. *30 РОКІВ НЕЗАЛЕЖНОСТІ*. 2021. Вип. 8 (22). С. 469.
25. Довіра до держави: як зберегти національну єдність заради перемоги. *Фонд «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegiti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>
- References:**
- Vaipola R. Kh. Volonterskyi rukh v Ukraini: tendentsii rozvytku. Kyiv: Akadempres, 1999. 112 s.
 - Liakh T. Volonterstvo yak suspilnyi fenomen. *Problemy pedahohichnykh tekhnolohii*. Lutsk. 2004. № 3–4. S. 139–144.
 - Blokha Ya. Svitohliadni zasady volonterstva v Ukraini v umovakh viiny. *Filosofski obrii*. 2023. № 47. S. 80–88. URL: <http://philosobr.pnpu.edu.ua/article/view/282578/279264>
 - Nahorna D. Tekhnolohii zaluchennia molodi do volonterstva v Ukraini. *Social Work and Education*. 2022. Vol. 9, No. 3. pp. 340–357. DOI: 10.25128/2520-6230.22.3.2
 - Yatsiuk T. Teoretyko-pravova kharakterystyka instytutu volonterstva v Ukraini: osnovni zakonodavchi pryntsypy. URL: <https://previous.scientia.report/index.php/archive/article/view/933>
 - Yaremchuk S., Semeniuk-Prybaten A., Adamovskyi V. Pravovi instrumenty rozvytku volonterstva v Ukraini: na vyklyky voiennoho chasu. *Akademichni vizii*. Vyp. 17/2023. URL: <https://zenodo.org/record/7730899>
 - Maneliuk Yu., Lutsenko V., Savchuk N. Volonterskyi rukh Ukrainy v umovakh viiskovoi ahresii. *Politykus*. Vyp. 6. 2022. S. 29–33. URL: <https://doi.org/10.24195/2414-9616.2022-6.5>
 - Sotsialne i pravove zabezpechennia volonterskoi diialnosti v Ukraini v umovakh bezpekovykh vyklykiv: materialy Vseukrainskoi nauk.-prakt. konf. / za zah. red. P. V. Horinova, R. H. Drapushka; Navchalno-naukovyi instytut prava UDU imeni Mykhaila Drahomanova (m. Kyiv, 27 kvitnia 2023 r.). Kyiv, 2023. 246 s.
 - Suchasnyi «tymurivskyi rukh»: pliusy i «pidvodni kameni». *ForUm*. URL: <https://for-ua.com/analytics/2013/07/23/102006.html>
 - Pro zatverdzhennia Polozhennia pro volontersku diialnist u sferi nadannia sotsialnykh posluh: Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 10 hrudnia 2003 r. № 1895. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1895-2003-%D0%BF#Text>
 - Pro volontersku diialnist: Zakon Ukrainy. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3236-17#Text>
 - Pro volontersku diialnist (Tekst reziume vid 19.04.2011). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/anut/3236-17>
 - Yevro-2012: Bez fakhovykh volonteriv navit naidorozhchi infrastruktorni obiekty ne matymut koristi. *UNIAN*. URL: <https://www.unian.ua/education/451436-evro-2012-bez-fahovih-volonteriv-navit-naydorozhchi-infrastruktorni-obekty-ne-matymut-koristi.html>
 - Dity-volontery: yak malenki ukraintsi dopomahaiut ZSU. *Armia Inform*. URL: <https://armyinform.com.ua/2022/09/19/dity-volontery-yak-malenki-ukrayinczi-dopomagayut-zsu/>
 - Malenki ukraintsi z velykymy sertsiamy. Yak dity dopomahaiut ZSU. *Sil.media*. URL: <https://sil.media/p/malenki-ukrayintsi-z-velikimi-sertsiami-iak-diti-dopomagaiut-zsu-806866>
 - Andreichenko T. Tsi istorii vraziat kozhnogo. Yak dity dopomahaiut ZSU pid chas viiny. *Pro Hroshi*. URL: <https://progroshi.news/news/ekonomika/ci-istoriji-vrazyat-kozhnogo-yak-diti-dopomagayut-zsu-pid-chas-viyni-4179.html>

17. Shaihorodskyi Yu. Politychna uchast yak chynnyk formuvannia hromadskoi dumky ta povedinkovykh modelei hromadian. *Politychna systema Ukrainy: konstytutsiina model ta politychni praktyky* : monohrafiia / kol. avt.: Zelenko H. I. (ker., nauk. red.) ta in. Kyiv : IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy, 2023. S. 400–445.
18. Deiaki pytannia Natsionalnoi sotsialnoi servisnoi sluzhby Ukrainy : Postanova Kabinetu Ministriv Ukrainy vid 26.08.2020 № 783. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/783-2020-%D0%BF#Text>
19. Ustanovy, shcho zaluchaiut do svoiei diialnosti volonteriv dlia provadzhennia volonterskoi diialnosti na terytorii Ukrainy. *Natsionalna sotsialna servisna sluzhba Ukrainy*. URL: <https://nssu.gov.ua/volonterstvo>
20. The World Giving Index 2010. URL: <https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/worldgivingindex28092010print.pdf>
21. The World Giving Index 2016. URL: https://www.cafonline.org/docs/default-source/about-us-publications/1950a_wgi_2016_report_web_v2_241016.pdf
22. Caf World Giving Index 2021. A global pandemic special report. June 2021. P. 18. URL: <https://nonews.co/wp-content/uploads/2021/09/WGI2021.pdf>
23. Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, stavlennia do okremykh initsiatyv orhaniv vlady (lypen 2023 r.). *Razumkov tsentr*. URL: <https://razumkov.org.ua/napriamky/sotsiologichni-doslidzhennia/otsinka-gromadianamy-sytuatsii-v-kraini-dovira-do-sotsialnykh-instytutiv-politykiv-posadovtsiv-ta-gromadskykh-diiachiv-stavlennia-do-okremykh-initsiatyv-organiv-vlady-lypen-2023r>
24. Ukrainske suspilstvo: monitorynh sotsialnykh zmin. *30 ROKIV NEZALEZHNOSTI*. 2021. Vyp. 8 (22). S. 469.
25. Dovira do derzhavy: yak zberehty natsionalnu yednist zarady peremohy. *Fond «Demokratychni initsiatyvy» imeni Ilka Kucheriva*. URL: <https://dif.org.ua/article/dovira-do-derzhavi-yak-zberegti-natsionalnu-ednist-zaradi-peremogi>